

**A Study of Comparative of the Iran's Legislative Criminal Policy
and International Law on Water Resources Crimes**

Mehdi Zakoi¹

Received Date: 30 Nov 2021

Mohammad Ebrahim Shams Natri²

Reception Date: 7 May 2021

Abstract

Water is the source of life, production, work and construction and is known as the axis and one of the most significant factors of development. Today, one of the components of political power and military, economic, social and cultural security of countries is related to water security. Crimes related to water resources refer to actions that, under certain circumstances, result in water pollution, encroachment, illegal exploitation, and so on. The importance of water resources protection is due to the fact that it is directly related to the health of "humans" and therefore the need to protect resources is reflected in various domestic, regional and international laws. In the end, it was concluded that despite the fact that Iranian policymakers are inspired by sharia law and also the requirements of adhering to international instruments in order to control the criminal phenomenon in the field of water, criminal and sometimes non-criminal ideas are used. However, it has a predominant meta-criminal perspective and, for various reasons, has not been very successful in controlling criminal behaviors and phenomena, as well as in responding.

Keywords: Criminal policy, water resources, environment, pollution, convention

---

¹ . Assistant Professor, Department of Law, Payam Noor University, Tehran, Iran (corresponding author) m_zakavi2010@yahoo.com

² . Mohammad Ebrahim Shams Natri: Associate Professor of Law Department, University of Tehran, Tehran, Iran

ماهنامه علمی (مقاله علمی- پژوهشی) جامعه‌شناسی سیاسی ایران، سال پنجم، شماره ۳، خرداد ۱۴۰۱ صص ۹۱۶-۸۹۳

<https://dx.doi.org/10.30510/PSI.2022.270039.1486>

مطالعه تطبیقی سیاست جنایی تقنینی ایران و قوانین بین‌المللی در قبال جرایم مرتبط با منابع آب

مهدی زکوی^۱ تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۱۰

محمدابراهیم شمس‌ناتری^۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۷

چکیده

آب سرچشمه حیات، تولید، کار و سازندگی است و بعنوان محور و یکی از شاخص‌ترین فاکتورهای توسعه یافتگی شناخته شده است. امروزه یکی از مؤلفه‌های قدرت سیاسی و امنیت نظامی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشورها وابسته به امنیت آبی می‌باشد. جرایم علیه منابع آب به اقداماتی اطلاق می‌شود که تحت شرایطی خاص، به آلودگی منابع آبی، تجاوزات، بهره‌برداری غیر مجاز و .... منتج می‌شود. اهمیت صیانت از منابع آب از این جهت است که بطور مستقیم به سلامت «انسان‌ها» ارتباط دارد و به همین علت ضرورت حفاظت از منابع در قوانین مختلف داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی منعکس شده است که در این مقاله تلاش شد با روش تفسیری-کیفی این قوانین مورد بررسی قرار گیرند و در پایان این نتیجه به دست آمد که به رغم اینکه سیاست‌گذاران ایران در جهت کنترل پدیده مجرمانه در حوزه آب از اندیشه‌های کیفی و در برخی اوقات غیرکیفری بهره‌جسته اما دیدگاه غالب فرا

۱. استادیار، گروه حقوق دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) m_zakavi2010@yahoo.com

۲. دانشیار گروه حقوق، دانشگاه تهران، تهران، ایران

کیفری داشته و در نهایت به دلایل مختلف، هم در کنترل رفتارها و پدیده مجرمانه و هم در پاسخ‌ها توفیق زیادی نداشته است.

کلید واژگان: سیاست جنایی، منابع آب، محیط زیست، آلودگی، کنوانسیون.

مقدمه و بیان مسئله

امروزه حفاظت از محیط زیست یکی از نگرانی‌های اصلی جامعه جهانی است و در قانون اساسی حدود ۱۱۰ کشور، حق بر محیط زیست سالم و یا ضرورت حفاظت از محیط زیست لحاظ است (مشهدی، ۱۳۹۲: ۷۶-۷۷). اهمیت این موضوع به اندازه‌ای است که امنیت زیست محیطی بعنوان یکی از هفت شاخص^۱ مورد توجه مرکز توسعه سازمان ملل متحد قرار گرفته است (رهامی، ۱۳۹۳: ۱۳).

منابع آبی که بخش بزرگی از محیط زیست محسوب می‌شوند، اکثریت سطح کره ی زمین را در بر می‌گیرد. (موسی‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۳۳) با صنعتی شدن جوامع و در نهایت گسترش صنایع این منبع حیاتی به صورت فزاینده‌ای مورد بهره‌برداری بشر قرار گرفت و به همین جهت انواع آلاینده‌ها به محیط زیست‌های طبیعی مانند منابع آب افزایش یافت. منابع آبی کم حجم نظیر چشمه سارها، نهرها و همچنین منابع آبی پر حجم و وسیع مانند دریاها و اقیانوس‌ها به علت وارد شدن فاضلاب‌های صنعتی و کشاورزی و پسماندها با مخاطرات فراوانی روبرو شده‌اند.

از بین انواع آلاینده‌ها، نفت و مواد نفتی سهم قابل‌شایانی در بوجود آمدن آلودگی آب‌ها دارند. کشور ما نیز به علت واقع شدن در مجاورت نفتی دریای خلیج فارس، که اکثر منابع نفتی دنیا در آن نیز موجود است (canby, 1991: 32) با آسیب‌های زیان‌بار ناشی از وارد شدن این مواد به چرخه‌های زیستی مواجه است. به همین جهت حمایت از منابع آب یک ضرورت ملی و بین‌المللی است زیرا سلامتی افراد مورد تهدید واقع شده است و بحث پیرامون موضوع در کشور ما از لحاظ موقعیت جغرافیایی از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است و از طرفی نظر به اهمیت و ارزش ویژه‌ای که این محیط دارد آثار بی‌توجهی به آن غیر قابل چشم‌پوشی و خسارات وارده عمدتاً غیرقابل جبران می‌باشد.

۱. هفت شاخص امنیت انسانی عبارتند از: امنیت شخصی، قضایی، بهداشتی، زیست محیطی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی.

فلذا حمایت از این محیط و اعمال مقررات قاطع و جامع و سیاست جنایی پویایی را می‌تواند که در این راستا اقتضا می‌نماید سیاست جنایی ایران و کیفیت آن مورد بررسی واقع تا جایگاه و اهمیت موضوع درک شود (حمزوی، ۱۳۹۰: ۱).

در این مقاله قوانین و مقررات داخلی و بین‌المللی در قلمرو منابع آب که کشورمان به آنها ملحق شده مورد بررسی و این پرسش مطرح می‌شود که سیاست جنایی اتخاذ شده در سطح ملی و بین‌المللی که کشورمان به آنها ملحق گردیده در قلمرو منابع آب چه می‌باشند؟

۲- نظام حقوقی داخلی

کشور ما از جمله کشورهایی است که بر طبق منشور ملی و بنیادین سدها، شبکه‌های بزرگ آبرسانی، رودخانه‌ها، نهرها و... در مالکیت دولت قرار داده شده و همین بینش تا بدانجا پیش می‌رود که در قوانین عادی بهره‌مندی از منابع آب را نیز با مجوز دولت مجاز می‌شمارد.

بدیهی است که وجود چنین نقطه نظری باعث خواهد شد که عواملان اختلال در تأسیسات آبی را بعنوان عناصری خطرناک تلقی و با پیدایش انگیزه‌های ارتکاب جرم شرایط مجازات‌های سخت همانند حبس و اعدام را بر مرتکبین تحمیل سازند.

۲-۱- سیاست جنایی حفاظت از منابع آب

با توجه به اهمیت آب، جرم آلاینده کردن آب یکی از مهم‌ترین جرائم زیست‌محیطی است که در قوانین و مقررات متعدد مورد توجه قرار گرفته است. اما اشکالی که به روش قانون‌گذاری در این زمینه وارد است، پراکندگی تدوین این مقررات می‌باشد. با این وجود پاره‌ای از مهم‌ترین مقررات مزبور قبل و بعد از انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۲-۱-۱- قوانین جزایی قبل از انقلاب اسلامی

قبل از انقلاب اسلامی در قوانین خاص مقرراتی در خصوص آلودگی آب حسب مورد وضع گردیده بود که عبارتند از:

۲-۱-۱- قانون طرز جلوگیری از بیمار های آمیزشی و بیماری های واگیر دار مصوب ۱۳۲۰

در ماده ۱۱ این قانون آلوده کردن آب هایی که برای شرب به مصرف می رسند ممنوع اعلام شده است.

۲-۱-۱- قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ (با اصلاحات مصوب ۱۳۵۳/۱۰/۳۰ و ۱۳۷۵/۹/۲۵)

ماده ۱۲ این قانون آلوده کردن آب رودخانه ها ، دریاچه ها ، قنات ، برکه ها و مرداب ها را جرم دانسته و برای مرتکبین آن مجازات حبس و جزای نقدی در نظر گرفته است و در صورت تکرار به اشد مجازات محکوم خواهند شد.

۲-۱-۱-۳- قانون آب و نحوه ملی شدن آن مصوب ۱۳۴۷

ماده ۶۰ قانون مزبور نیز راجع به آلوده کردن عمدی آب رودخانه ، نه‌رهای عمومی ، جویبارها ، مخازن ، منابع ، چاه ها و قنات با افزودن مواد خارجی است که در این ماده ، آلوده کردن آب ممنوع و جرم دانسته شده است.

۲-۱-۱-۴- قانون حفاظت محیط زیست مصوب ۱۳۵۳

مطابق ماده ۱۱ این قانون : « سازمان محیط زیست، کارخانه ها و همچنین کارگاه هایی را که باعث آلودگی زیست محیطی می شوند را مشخص و مراتب را بصورت کتبی به مالکان آنها اخطار می کند که در مدت مشخصی نسبت به رفع آلودگی اقدام نمایند. در صورتی که در آن زمان اقدام نکنند به دستور سازمان از ادامه فعالیت آنها ممانعت به عمل خواهند آورد و معترض می تواند به دادگاه شهرستان محل شکایت نماید.»

۲-۱-۱-۵- قانون حفاظت دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۳۵۴

این قانون که از منابع آبی بزرگ حمایت به عمل آورده ، افزون بر حمایت کیفی از آب های موضوع قانون مزبور که مجازات حبس و جزای نقدی برای مرتکبین آن در نظر گرفته در مواد ۱۰، ۱۳، ۱۴ ابعاد تکالیف و مسئولیت های حقوقی آلوده کنندگان را نیز بیان کرد.

۲-۱-۲- قوانین جزایی بعد از انقلاب اسلامی

علیرغم اهمیت آلودگی آب‌ها و ضرورت توجه به این مهم متأسفانه در قوانین بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به غیر از قانون مجازات اسلامی به طور خاص مجازاتی وضع نگردیده ولی بطور عام آلودگی را ممنوع دانسته که ذیلاً مورد اشاره قرار خواهند گرفت.

۲-۱-۲- قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱

قانون مذکور یکی از پیشرفته‌ترین قوانین نسبت به سامان دادن استفاده از مانع آبی می‌باشد. در ماده ۶ این قانون قسمت « آب های زیر زمینی » عنوان شده است تا مالکان و بهره برداران از چاه و یا قنات، مسئول ممانعت از آلودگی آب‌ها هستند و مکلفند که مقررات و ضوابط بهداشتی را رعایت نمایند و اگر پیشگیری از آلودگی آب خارج از قدرت آنها باشد مکلف هستند که مراتب را به سازمان حفاظت محیط زیست یا بهداری اطلاع دهند.

ماده ۴۵ آن این قانون که به مبحث جرائم و مجازات‌ها نیز تخصیص پیدا کرده، مجازاتی برای مرتکبین آلودگی آب اختصاص داده است.

۲-۱-۲- قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان

مصوب ۱۳۷۲

در این قانون در ماده ۶ اشاره ای کلی دارد مبنی بر اینکه ایجاد هر گونه آلودگی محیط زیست دریایی بر خلاف قوانین موضوعه دارای مسئولیت کیفری و مدنی خواهد بود.

۲-۱-۲-۱- قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵

مقنن در ماده ۶۸۸ این قانون مجازات حبس تا یک سال برای مرتکبین آلوده نمودن آب از جمله آب آشامیدنی که زیر مجموعه تهدید علیه بهداشت عمومی است در نظر گرفته است.

در ماده ۶۸۹ این قانون نیز قانونگذار عنوان کرده چنانچه اقدام‌های یاد شده در ماده ۶۸۸ منجر به قتل یا نقص عضو یا جرح یا صدمات دیگر شود، مشمول کیفرهای قصاص و پرداخت دیه و پرداخت کلیه خسارت‌های وارده می‌شود.

۲-۱-۲-۱-۲- قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های قابل کشتیرانی در مقابل آلودگی به

مواد نفتی مصوب ۱۳۸۹

این قانون مشابه قانون حفاظت از دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی نفتی مصوب ۱۳۵۴ می باشد. محدوده اجرایی این دو قانون یکسان و هر دو در خلیج فارس و دریای عمان است. باید اذعان داشت که در بند ۶ ماده ۶ قانون مزبور ایجاد هر گونه آلودگی محیط زیست دریایی برخلاف قوانین موضوعه را جرم شناخته شده و مجازات کیفری و مسئولیت مدنی در نظر گرفته است.

همچنین ماده ۴ این قانون مجازات جزای نقدی و حبس را برای مرتکبین جرایمی از قبیل مخدوش کردن و انجام ندادن تکالیف قانونی پیش بینی کرده است.

۲-۱-۲-۳- قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

ماده ۲۸۶ این قانون مجازات اعدام برای مرتکبین جرایم زیست محیطی و آلوده کردن آب ها در نظر گرفته است. اهمیت مباحث آلودگی آب ها به حدی است که قانونگذار خود را مکلف دیده است تا علاوه بر ممنوعیت آلودگی آب مجازات سنگین حدی که همان کیفر مفسد فی الارض است را برای مرتکبین این قبیل جرایم در نظر بگیرد.

۲-۱-۲-۴- قانون حفاظت، احیاء و مدیریت تالاب های کشور مصوب ۱۳۹۶/۲/۴

قانون فوق که در پنج ماده و سه تبصره مورد تصویب قرار گرفته در تاریخ ۱۳۹۶/۲/۱۳ مورد تأیید شورای نگهبان قرار گرفته است. در این قانون هر گونه بهره برداری و اقدامی که منجر به تخریب و آلودگی غیر قابل جبران تالاب ها گردد و همچنین وارد کردن گونه های گیاهی و جانوری غیر بومی مضر به تالاب ها ممنوع و جرم دانسته شده و مجازات جریمه نقدی برای اشخاص حقیقی و حقوقی متخلف از این قانون در نظر گرفته شده است.

۲-۱-۲-۵- قانون استفاده کنندگان غیر مجاز از آب، برق، تلفن، فاضلاب و گاز مصوب

۱۳۹۶/۳/۹

قانون فوق که در مورخ ۱۳۹۶/۳/۲۴ مورد تأیید شورای نگهبان قرار گرفته مجازات جزای نقدی، حبس، اعاده وضع به حال سابق و همچنین قطع خدمات انشعابات غیر دولتی برای مرتکبان آن در نظر گرفته است.

۲-۲- سیاست های کیفری (واکنش های سرکوب گر)

ویژگی های مجازات ها از قبیل ترهیبی بودن ، ترذیلی بودن و... باعث خواهد شد که اکثر اشخاص از مرتکب شدن جرم علیه منابع آب خودداری و یا منابع آبی نزد آنها آن قدر کم اهمیت جلوه نکنند که با بی توجهی و سهل انگاری خود موجبات آلوده شدن آن را فراهم کنند. بدین ترتیب هیچگونه تردیدی وجود ندارد برای آنکه بتوانیم از منابع آب در برابر جرایم (آلودگی های گوناگون و خطرناک) به خوبی حفاظت نماییم و در این خصوص نیز موفق شویم ، باید سیاست های کیفری را لحاظ کنیم.

۲-۲-۱- اعدام

منابع آبی نیز که یکی از حساس ترین ریشه های حیات هر دولت است همیشه در معرض خطر مهاجمان و مخالفین دولت ها قرار دارند و اسلحه مهمی است که می توانند از آن برای مقابله با دولت استفاده کنند .

مقنن در ماده ۶۸۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ مجازات خاصی را برای مخربین تأسیسات آب ، برق و تأسیسات عمومی قائل شده است و در این ماده مجازات حبس سه تا ده سال در نظر گرفته است. در تبصره یک این ماده آمده چنانچه اعمال مذکور به منظور مقابله با حکومت اسلامی باشد کیفر محارب که همان اعدام می باشد را در پی دارد.

قانونگذار اخیراً در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از منابع آب و بطور کلی از محیط زیست حمایت کیفری خاص نموده و در ماده ۲۸۶ نیز مقرر کرده « هر کس بطور گسترده ، مرتکب .... پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک ... گردد مفسد فی الارض محسوب و به اعدام محکوم می گردد. »

۲-۲-۲- حبس

بر مبنای ضوابط و مقررات قانونی مربوط به جرایم علیه منابع آب ، حبس را می توان مهم ترین و گسترده ترین پاسخ کیفری به این جرایم دانست ، زیرا در موارد زیادی از آن نام برده شده است و بسیاری از صدمات علیه آب به وسیله آن پاسخ داده شده است.

قانونگذار ما برای آلوده کنندگان منابع آب، بهره برداران غیرمجاز از منابع آب، تخریب کنندگان منابع آب، متجاوزین به تأسیسات آب، سارقین آب و همچنین سارقین وسایل و

متعلقات مربوط به تأسیسات آب مجازات حبس پیش بینی کرده است. بعنوان نمونه ماده ۶۵۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ در این زمینه مقرر می دارد: هر کس وسایل و متعلقات مورد استفاده عمومی .. مانند تأسیسات بهره برداری آب، برق . را سرقت نماید به حبس از یک تا پنج سال محکوم میشود . یا نمونه دیگر ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ می باشد که برای اشخاصی که باعث ایجاد آلودگی زیست محیطی در حوزه ی آنها شوند مجازات حبس تا یک سال وضع کرده است.

همچنین ماده ۶۸۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ که در قسمت قبل توضیح داده شده مجازات حبس سه تا ده سال برای مرتکبین خرابکاری علیه شبکه های آب و فاضلاب در نظر گرفته است.

۲-۲-۳- شلاق

قانونگذار کشورمان برای بهره برداران غیر مجاز از منابع آب ، معامله کنندگان اموال مسروقه متعلق به تأسیسات آب و همچنین سارقین و قطع کنندگان آب مجازات شلاق (تازیانه) در نظر گرفته است.

بعنوان نمونه ماده ۴۵ قانون توزیع عادلانه آب مجازات ۱۰ تا ۵۰ ضربه شلاق برای مرتکبین این جرایم پیش بینی کرده است.

۲-۲-۴- جزای نقدی

پس از حبس ، شایع ترین پاسخ کیفری نسبت به جرایم علیه آب ، جزای نقدی است که از آن برای حمایت از منابع آب در برابر جرایم استفاده شده است .

در قوانین و مقررات برای آلوده کنندگان منابع آب ، بهره برداران غیر مجاز از منابع آب جزای نقدی پیش بینی شده است.

بعنوان نمونه ماده ۶۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ و همچنین قانون حفاظت، احیاء و مدیریت تالاب های کشور مصوب ۴/۲/۱۳۹۶ نیز مجازات جریمه برای مرتکبان تخریب و آلوده کنندگان تالاب ها در نظر گرفته است.

۲-۳- نقد سیاست کیفری در قبال جرایم علیه آب

با توجه به اهمیت منابع آب در سطح داخلی، منطقه ای و بین‌المللی ضروری است که سیاست کیفری منسجم و کارآمد در قبال جرایم علیه آب اتخاذ گردد. به همین جهت در این قسمت سیاست های کنونی کیفری در این زمینه به بوته نقد گذاشته شده و اصلاح و بازنگری قوانین موجود در این عرصه امری ضروری به نظر می‌رسد.

۲-۳-۱- عدم انسجام قوانین

پیش‌بینی مجموعه قوانین منسجم و منظم به منظور تأمین اهداف آن از جمله اصول اساسی در ارتباط با سیاست کیفری می‌باشد. (کوشکی، ۱۳۸۸: ۸۹). معمولاً جرایم عمومی باید در قانون مجازات عمومی جرم‌انگاری شود و سایر موارد نیز بر حسب موضوع در مجموعه قوانین تخصصی جمع‌آوری شود چرا که اصل قانونی بودن جرم و مجازات اقتضا می‌کند که مجموعه جرایم و مجازات‌ها در یک مجموعه واحد بیان شود تا مجموعه تابعان حقوق کیفری با سهولت و به صورت شفاف و روشن با مجموعه جرم‌انگاری‌ها آشنا شوند و اینکه پراکندگی قوانین باعث تشتت سیاست‌ها، برنامه‌ها و عدم هماهنگی لازم میان آنها می‌گردد و حتی قضاتی که مجری قوانین می‌باشند، از تشخیص متروک بودن مجموعه مقررات و قوانینی که گوناگون هستند عاجز می‌مانند. با دقت در قوانین کیفری مرتبط با منابع آب در ایران، می‌توان آشفتگی سیاست‌های حاکم بر جرایم و مجازات‌های پیش‌بینی شده را ملاحظه کرد. متأسفانه در نظام کیفری کشور ما در این خصوص رویه ای تلفیقی در پیش گرفته شده است و جرم‌انگاری‌هایی راجع به منابع آب در قانون مجازات اسلامی و در قوانین پراکنده منعکس شده است.

۲-۳-۲- فقدان ضمانت اجراهای اجتماعی

به نظر می‌رسد که صرف افزایش میزان و شدت مجازات‌ها، نمی‌تواند کارآمد باشد زیرا ارتکاب بسیاری از جرایم علیه منابع آب و بطور کلی جرایم زیست‌محیطی منشا در فرهنگ اشتباه توسعه دارد و به همین علت، صرف به کار بستن کیفرهای سستی در قبال این جرایم، نه تنها تأثیر بسزایی در جلوگیری از ارتکاب این جرایم ندارد بلکه قابلیت سرزنش مرتکبان آنها

نیز قابل تامل است (ohear,2004:229-230). در همین راستا امروزه حقوق جزای مدرن ، به این سمت حرکت می کند که در کنار مجازات های سنتی ، در سیاست کیفری خود از مجازات های جدیدی از قبیل اجبار آلاینده‌گان به اعاده وضع به حال سابق ، پاکسازی محیط آلوده شده ، انتشار حکم صادر شده برای آگاهی عمومی ، محرومیت از تبلیغ و تکلیف به عذر خواهی عمومی استفاده کند(عبدالهی و همکاران ، ۱۳۸۸ : ۳۸).

۲-۳-۳- عدم مجازات نسبت به اشخاص حقوقی دولتی یا عمومی

با تصویب قانون مجازات اسلامی ، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در مورد جرایمی که با توجه به قوانین ما قابلیت ارتکاب توسط اشخاص حقوقی را داشتند ، به صورت جامع مورد پذیرش قانونگذار قرار گرفت .

ماده ۱۴۳ این قانون ، مسئولیت جزایی اشخاص حقوقی را به شکلی جدا از اشخاص حقیقی به رسمیت شناخته و در ماده ۲۰ آن قانون نیز مجازات های متعددی از قبیل انحلال شخص حقوقی تا انتشار حکم محکومیت به وسیله رسانه ها را در قبال جرایم این اشخاص پیش بینی کرده است. ولی تبصره ماده ۲۰ همین قانون ، اشخاص حقوقی دولتی و اشخاص عمومی غیر دولتی را در مواردی که اعمال تصدی نمی کنند از شمول مجازات های آن ماده نیز استثنا کرده است . هر چند به نظر می رسد علت پیش بینی مفاد این تبصره اقتدار و حاکمیت اشخاص حقوقی حقوق عمومی در زمان انجام اعمال حاکمیتی و همچنین جلوگیری از زیان دیدن جامعه و افراد بی گناه به جهت ارائه خدمات عمومی توسط این اشخاص می باشد (موسوی مجاب و همکاران ، ۱۳۹۴ : ۱۶۷) . اما نمی توان از نظر دور داشت که بسیاری از آسیب ها در حوزه آب می تواند نشات گرفته از اقدامات سازمان ها و شرکت های دولتی یا عمومی باشد که در زمینه صنایع و تأمین انرژی کلان کشور مجری می باشند و فقدان هر گونه ضمانت اجرای قابل اعمال در خصوص این دسته از اشخاص حقوقی قابل تأمل است .

۲-۳-۴- عدم بهره‌گیری لازم از سازمان‌های غیردولتی (مردم‌نهاد)

باید اذعان داشت که سازمان‌های غیردولتی^۱، ابزارهای قدرتمندی در جهت تحقق اهداف یک سیاست کیفری کارا آمد به شمار می‌آیند. این تشکل‌ها با اقدام به همکاری به موقع با نهادهای نظارتی در کشف نمودن و اعلام جرم و پیگیری دعاوی در طول دادرسی، در زمینه محقق و نهادینه شدن یکی از اصول مهم حقوق محیط زیست (حقوق آب) یعنی اصل مشارکت که ناظر بر ضرورت همکاری در راستای صیانت از منابع آب است نقش بسزایی ایفا را می‌کنند (کیس و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۵-۷۲).

هم‌نظر با اندیشه‌های نوین بزه‌دیده‌شناسی حمایتی، قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، در راستای حمایت از بزه‌دیده و مشارکت دادن سازمان‌های مردم‌نهاد برای اولین بار ماده ۶۶ را در این زمینه به تصویب رساند. ماده ۶۶ قانون مزبور نیز که در مورخ ۱۳۹۴/۳/۲۴ مورد اصلاح قرار گرفت، علاوه بر حق اعلام جرم، حق شرکت در تمام جلسات دادرسی را برای سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آنها در زمینه حمایت از محیط زیست است به رسمیت شناخت.

۲-۳-۵- خلأ تشکیل محاکمه تخصصی

از آنجا که اصل در مراجع تخصصی کیفری محدودیت صلاحیت می‌باشد و صلاحیت رسیدگی به موارد حصری، محدود است که در قانون احصا شده و معمولاً هر دادگاه تخصصی، حوزه مشخصی از جرائم را براساس شخصیت مرتکب یا موضوع جرم رسیدگی می‌کند، این امکان برای قاضی فراهم می‌شود که در آن حوزه تمرکز بیشتری کرده، مطالعات خود را تخصصی نماید و از دانش حقوقی کارا تر بهره‌مند گردد، نتیجه این امر دقت در دادرسی و صدور آرای دقیق و عادلانه خواهد بود. (زکوی، ۱۳۹۶: ۲۴-۲۳)

همچنین یکی دیگر از ویژگی‌های این مراجع سرعت در رسیدگی به اموری است که در صلاحیت آنها قرار گرفته است. در محاکم عمومی، تشریفات پیچیده تر و حجم بالای پرونده‌ها از علل اصلی اطاله دادرسی می‌باشد. در این محاکم که به عموم مسائل رسیدگی می‌شود،

^۱. Non governmental organization

اوقاتی که جهت رسیدگی به پرونده ها به ذی نفع داده می شود بسیار طولانی است و گاهی میان اولین جلسه دادرسی تا جلسه دوم ، چندین ماه فاصله می افتد . در حالی که در مراجع تخصصی غالباً به دلیل حجم کمتر پرونده ها و فاصله اوقات تعیین شده ، رسیدگی نزدیک تر و با سرعت بالاتری انجام می گیرد.

با مطالعه قوانین و مقررات کیفری در حوزه آیین دادرسی از ابتدا تاکنون مشخص می شود که در خصوص تشکیل دادگاه های تخصصی در عرصه منابع آب و حتی بطور کلی حقوق محیط زیست خلأ قانونی وجود دارد.

با وجود اینکه ماده ۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ این اجازه را به ریاست قوه قضائیه داده است که به تشکیل دادرسی های تخصصی مبادرت ورزد اما تاکنون اقدامی در خصوص تشکیل دادرسی های تخصصی جرائم زیست محیطی صورت نگرفته است . منحصرأ در برخی موارد شعبه خاصی از محاکم این جرائم را رسیدگی می کنند که دارای همان ایرادات پیش گفته شده نیز می باشد.

۳- قوانین بین المللی

علاوه بر قوانین داخلی در زمینه حمایت از منابع آب که مورد بررسی قرار گرفتند ، در نظام بین المللی موضوع محیط زیست سالم و مناسب به حدی مورد اهمیت واقع شده که در اعلامیه استکهلم نیز مورد اشاره قرار گرفته است (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۷: ۸۲).

جامعه جهانی تلاش کرده تا بحران های زیست محیطی را از آن زمان تاکنون مهار کند در همین راستا منعقد نمودن سیصد معاهده ی چند جانبه و حدود هزار معاهده ی دو جانبه (مولائی ۱۳۸۶ : ۲۷۴) و هفتاد سند بین المللی گواه این مدعاست که بخش قابل توجهی از این قوانین به موضوع حمایت از آب ها اختصاص پیدا کرده است .

البته لازم به ذکر است جامعه بین المللی که خود توفیقی برای دفاع از محیط زیست در قالب وضع جرم و اعمال ضمانت اجراهای کیفری درباره جرم زیست محیطی بین المللی ندارد، برای آنکه خود را قانع کند و مدافع محیط زیست بنامد ، در پاره ای از قراردادهای

معاهدات مهم بین‌المللی به کشورهای عضو توصیه کرده است که محیط زیست را در قوانین و مقررات داخلی خود مورد حمایت کیفری قرار دهند.

۳-۱- قوانین منطقه ای

۳-۱-۱- کنوانسیون کویت

کشورهای حوزه خلیج فارس شامل کویت، ایران، عراق، بحرین، امارات متحده عربی و قطر باهدف همکاری در زمینه حراست از محیط زیست، کنوانسیون کویت را در روز ۱۴ آوریل ۱۹۷۸ تصویب نمودند و در اول ژوئیه ۱۹۷۹ بعد از توزیع اسناد و الحاق آن توسط پنج کشور به وزارت امور خارجه کویت لازم الاجرا شد. (www.Greenyearboo).

کنوانسیون مذکور دارای ۳۰ ماده بوده که در آن از کشورهای عضو خواسته شده که فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی خود را در سرزمین‌های خویش طوری تنظیم کنند که موجبات آلودگی محیط زیست دریایی را فراهم نکند. پس از تصویب کنوانسیون مذکور، سه پروتکل دیگر شامل پروتکل ویژه آلودگی دریایی ناشی از اکتشاف و استخراج از فلات قاره، پروتکل حفاظت محیط زیست دریایی از آلودگی ناشی از منابع مستقر در خشکی و نیز پروتکل حمل و نقل دریایی مواد زاید خطرناک و دفع آنها مورد تصویب قرار گرفته است.

۳-۱-۲- کنوانسیون محیط زیست دریای خزر (کنوانسیون تهران)

در جهت همکاری میان کشورهای حوزه ی دریای خزر در خصوص مسائل محیط زیستی، تهیه متن «کنوانسیون محیط زیست دریای خزر» بوده که با همکاری و حمایت جمهوری اسلامی ایران انجام شد. این کنوانسیون که چارچوب حقوقی حفاظت از محیط زیست دریایی خزر را مشخص می‌کند، پس از برگزاری چندین اجلاس، در ۱۳ آبان ۱۳۸۲، در تهران به امضای نمایندگان کشورهای ایران، روسیه، قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان رسید که به کنوانسیون تهران مشهور است.

کنوانسیون مزبور نیز به تصویب مراجع ذیصلاح داخلی کشورهای ساحلی رسیده و در مرداد ۱۳۸۵ لازم الاجرا شد. کنوانسیون تهران شامل شش بند مقدماتی و ۳۷ ماده است. در بندهای مقدماتی، تخریب وضعیت محیط زیستی دریای خزر به علت آلودگی‌های ناشی از

فعالیت های انسانی مانند رها سازی مواد زائد و مضر ، زباله ها و دیگر آلاینده ها به دریا و نواحی اطراف آن مورد توجه قرار گرفته و ضرورت حفاظت از منابع زنده دریا برای نسل های فعلی و آتی یاد آوری شده است (کولایی و همکاران ، ۱۳۸۸ : ۸۱-۸۰).

هدف کنوانسیون تهران از کلیه ی منابع آلوده کننده از جمله حفاظت ، نگهداری ، احیا و استفاده منطقی و پایدار از منابع بیولوژیکی دریای خزر بیان شده است (پور هاشمی ، ۱۳۹۲ : ۶۷). در ماده ۷-۱۱ به جلوگیری ، کاهش و کنترل آلودگی ها اختصاص دارد. آلودگی ها نیز به پنج نوع ناشی از سرزمین های اطراف ، فعالیت های مربوط به بستر دریا ، کشتی ها، ریختن مواد زائد و سایر فعالیت های انسانی تقسیم بندی شده اند.

افزون بر آن در متن کنوانسیون تهران به هشت پروتکل اشاره شده است که این پروتکل ها شامل همکاری های منطقه ای برای مقابله با آلودگی نفتی در دریا در شرایط اضطراری، پروتکل حمایت از محیط زیست دریایی در برابر منابع آلاینده با منشأ خشکی ، پروتکل تنوع زیستی ، پروتکل ارزیابی اثرات زیست محیطی فرا مرزی ، پروتکل تخلیه مواد زائد از شناورها، پروتکل منابع زنده و شیلاتی ، پروتکل تغییرات سطح آب دریا و پروتکل آلودگی ناشی از فعالیت ها در بستر دریا است.

۲-۳- قوانین فرا منطقه ای

۳-۲-۱- کنوانسیون جلوگیری از آلودگی ناشی از کشتی ها (MARPOL)

یکی از مهم ترین کنوانسیون های بین المللی که در زمینه حفاظت از محیط زیست دریایی به تصویب رسید کنوانسیون جلوگیری از آلودگی کشتی ها می باشد که به اختصار مارپل نامیده می شود. این کنوانسیون به دنبال رشد فزاینده حمل و نقل فرآورده های نفتی ، حمل مواد شیمیایی در دریا و مهمتر از همه نگرانی های بین المللی در زمینه محیط زیست IMO را بر این داشت که در سال ۱۹۷۳ میلادی کنفرانسی را در لندن تشکیل دهد. در این کنوانسیون « آلودگی نفتی » مواد شیمیایی و مواد خطرناک بصورت بسته بندی ، فاضلاب ، زباله و دود کشتی ها لحاظ گردید. این کنوانسیون تلفیقی از دو معاهده است که در سال های ۱۹۷۳ و ۱۹۷۸ میلادی به تصویب رسیده و طی سال ها اصلاحیه هایی به آن افزوده شده است .

کنوانسیون مارپل با هدف حفظ محیط زیست انسان‌ها بطور کلی و محیط زیست دریایی بطور خاص با وضع قوانین و الزامات در راستای حذف کامل آلودگی و تقلیل تخلیه‌های تصادفی با ۶ ضمیمه تهیه و تدوین شده است و متعاقباً توسط پروتکل ۱۹۷۸ اصلاح گردید. این کنوانسیون در ۲ اکتبر سال ۱۹۸۳ میلادی لازم‌الاجرا گردید و هم‌اکنون ۱۱۹ کشور به عضویت این کنوانسیون در آمده‌اند.

هر گونه تخلف از الزامات کنوانسیون ممنوع می‌باشد و مجازات‌ها باید تحت قوانین دستگاه اجرایی کشتی متخلف صورت پذیرد. همچنین هر گونه تخلف در منطقه تحت حاکمیت هر دولت عضو ممنوع بوده و مجازات‌ها باید تحت مقررات همان دولت عضو صورت پذیرد. در مواد ۴ و ۵ این کنوانسیون، دولت‌ها مکلف شده‌اند تا نسبت به تصویب قوانین داخلی مناسب در جهت اجرای مقررات کنوانسیون اقدام نمایند. در بند ۶ این کنوانسیون به کشورهای عضو اجازه می‌دهد تا کشتی‌های خارجی را که وارد آب‌های سرزمینی کشور ساحلی می‌شوند مورد بازرسی قرار دهند. این بازرسی در جهت کنترل چگونگی تخلیه شدن مواد خطرناک توسط کشتی‌ها است. ندر بند ۷ نیز تأکید می‌شود که بازرسی باید به روش کارآمد باشد تا از تأخیر نامناسب و بی‌جا و توقیف بی‌مورد یک کشتی خودداری شود (کولارسیا و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۱۴).

۲-۲-۳- کنوانسیون ملل متحد در مورد حقوق دریاها

این کنوانسیون یک معاهده بین‌المللی است که در ۱۰ دسامبر ۱۹۸۲ در سومین کنفرانس سازمان ملل متحد در مورد بروز برخی مشکلات میان کشورها در خصوص حقوق مربوط به بهره‌برداری از مناطق دریایی، در شهر مونته‌نگوبی کشور جامائیکا در ۳۲۰ ماده و هفده بخش به تصویب رسید.

این سند بین‌المللی منبع اصلی حقوق دریاها است و به قانون اساسی دریاها معروف است و قواعد آن به طور گسترده‌ای حقوق بین‌الملل عرفی در مورد حقوق دریاها را بیان می‌کنند این معاهده یک سال پس از پیوستن گویان به این کنوانسیون به عنوان شصتمین کشور در ۱۶

نوامبر ۱۹۴۴ لازم الاجرا شد. در حال حاضر (سپتامبر ۲۰۱۶) ۱۶۸ کشور از جمله تمام اعضای شورای اروپا به آن پیوسته اند (www.britannica.com).

کنوانسیون حقوق دریاها محصول ۹ سال مذاکره توان فرسای کشورهای عضو سازمان ملل متحد از ۱۹۷۳ تا ۱۹۸۲ بوده و جایگزین چهار کنوانسیون سال ۱۹۵۸ ژنو شد که حدود سه چهارم کشورهای جهان به عضویت آن در نیامده بودند.

لازم به ذکر است که دولت ایران این کنوانسیون را امضا کرده ولی هنوز به تصویب نهایی نرسانده است ، اما براساس حقوق معاهدات ، ملزم به رعایت مفاد آن تا زمانی است که امضای خود را پس بگیرد . کنوانسیون حقوق دریاها، در زمینه آلودگی محیط زیست دریایی توسط منابع یا فعالیت های آلوده ساز مستقر در خشکی، تصدیق می نماید که باید در سطح جهانی، منطقه ای و ملی اقدام مقتضی صورت پذیرد.

مهمترین نتایج کنوانسیون مذکور بخش دوازدهم می باشد که راجع به تعهد دولت ها در زمینه حفاظت از محیط زیست دریایی است . برخی از مقررات اساسی در این کنوانسیون شامل ماده ۱۹۲ (تعهد دولت ها به حفاظت از محیط زیست)؛ ماده ۱۹۳ (حقوق دولت ها در بهره برداری از منابع طبیعی)؛ ماده ۱۹۴ (الزام دولت ها به اتخاذ تدابیر لازم در جهت حمایت از محیط زیست) و ماده ۱۹۵ (عدم تبدیل آلودگی از نوعی به نوع دیگر) می باشد (www.unep.org9/12/2011).

۳-۲-۳- کنوانسیون آمادگی ، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی (OPRC)

کنوانسیون بین المللی آمادگی ، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی (OPRC) در پی حادثه ای که برای نفتکش « کسون والدز » در سواحل آلاسکا پدید آمد ، در سال ۱۹۹۰ میلادی به تصویب سازمان بین المللی دریانوردی رسید و در سال ۱۹۹۵ میلادی لازم الاجرا شد. تأکید اصلی این کنوانسیون بر اقدام سریع و موثر در صورت وقوع سانحه آلودگی نفتی به منظور جلوگیری از ورود خسارات جبران ناپذیر به کشتی ها ، تأسیسات دریایی ، بنادر ، تجهیزات تخلیه و بارگیری نفت و همچنین فراهم نمودن زمینه های لازم برای همکاری های بین المللی جهت مقابله با بروز حوادث ناشی از آلودگی نفتی است.

منطقه دریایی خلیج فارس و دریای عمان به دلیل شرایط خاص زیست محیطی و تردد زیاد شناورها، نیازمند حفاظت و مراقبت در برابر آلودگی‌های زیست محیطی می‌باشد. مطالعات انجام یافته نشان می‌دهد حفاظت در برابر آلودگی‌های نفتی در صدر اولویت‌های زیست محیطی این مناطق است و در همین راستا دولت جمهوری اسلامی ایران در ۲۹ تیر ماه ۱۳۷۶ به کنوانسیون OPRC ملحق گردیده و از تاریخ ۴ خرداد ۱۳۷۷ لازم‌الاجرا شده است که در همین زمینه طرح ملی مقابله، آمادگی و همکاری در برابر آلودگی نفتی را تدوین نمود که هدف آن، فراهم کردن آمادگی ملی و هماهنگ نمودن کلیه سازمان‌ها و نهادهای دولتی و غیر دولتی و نیروهای مردمی در جهت مقابله و همکاری در انجام هر چه مؤثر وظیفه ملی حمایت از محیط زیست دریایی به هنگام وقوع حوادث منتهی به آلودگی نفتی می‌باشد.

کلیه بهره‌برداران از دریا، اعم از تولیدکنندگان و حمل‌کنندگان نفت و شرکت‌های کشتیرانی موظف می‌باشند ضمن انجام اقدامات پیشگیرانه مورد نیاز برای جلوگیری از ریزش نفت، آمادگی لازم برای مقابله با سوانح نفتی را براساس دستورالعمل‌های کنوانسیون بین‌المللی در خود ایجاد کنند.

نتیجه گیری

مسائل مربوط به آلودگی، بهره برداری غیر مجاز از منابع آب و... مانند بسیاری از موضوعات اجتماعی دیگر در برخی از قوانین و مقررات مربوط به حفاظت از منابع آبی و نیز در جهت تعقیب و پیگیری مرتکبین جرایم علیه این منابع دخالت کرده و نقش بسزایی را در این خصوص ایفا می کنند.

مطابق قوانین بسیاری عدم رعایت مقررات زیست محیطی و ایجاد آلودگی و از بین بردن منابع آبی در موارد گوناگونی جنبه مجرمانه داشته و مرتکب بر اساس قوانین و مقررات کیفری قابل تعقیب و مجازات می باشد. بدین سان باید اذعان داشت که حقوق به طور اعم و حقوق جزا به طور اخص در ارتباط با حفظ و صیانت از منابع آبی نقش بسزایی دارد.

در حوزه صیانت از منابع آبی می بایست به سیاست کیفری توجه کرد. در این خصوص حاکمیت و افراد خارج از حاکمیت می توانند بر سیاست های جنایی موثر باشند. حاکمیت با تصویب و وضع قوانین و مقررات اعم از قوانین پیش گیرنده و قوانین کیفر دهنده می توانند در این زمینه تاثیرگذار باشند و افراد خارج از حاکمیت نیز با به راه انداختن انجمن های مردم نهاد و به هر شیوه ای که از هرگونه جرم علیه منابع آبی پیشگیری نماید نیز می توانند بر سیاست های جنایی تأثیرگذار باشند.

با بررسی قوانین و مقررات موجود در قلمرو منابع آبی این نتیجه حاصل می گردد که مقنن داخلی با وضع قوانین و مقرراتی در این خصوص، سیاست جنایی خاصی را در حفاظت از منابع آبی در پیش گرفته است. اما این سیاست مطلقاً مورد تأیید نمی باشد چرا که در بسیاری از قوانین و مقررات به علت عدم استفاده از کارشناسان محیط زیست نقایص و ایراداتی دارد.

افزون بر قوانین ملی در سطح منطقه ای و بین المللی در این زمینه راهکارهایی اتخاذ شده است که کارآمد نمی باشد زیرا که در سطح داخلی حداقل جرایم علیه منابع آبی به شکل مشخص وجود دارد اما در سطح منطقه ای و بین المللی چنین نیست.

در نهایت اینکه به نظر می رسد با توجه به اهمیت منابع آبی صرف مداخله دولت در صیانت از این منابع آن هم زمانی که جرمی محقق می شود کافی نبوده و پیشنهاد می گردد که

مدل جامعوی و اجتماعی مانند انجمن های مردم نهاد در رسیدن به سیاست های جنایی در مورد پیشگیری از جرائم علیه منابع آبی مداخله نمایند چرا که این سیاست جنایی مدل آن دولتی و اقتدارگرا است و صرف مداخله دولت در حفاظت از منابع آبی کافی نمی باشد. علاوه بر آن پیشنهاد می شود با توجه به پراکندگی قوانین در این زمینه، قوای سه گانه با به کارگیری گنجایش خود در فکر تنظیم «قانون جامع حمایت از محیط زیست آبی» باشند که شامل تمامی فعل و ترک فعل های وارد کننده خسارت مستقیم یا غیر مستقیم به محیط زیست آبی اعم از صدمه به آب، چاه ها، قنات، حریم رودخانه ها، تالاب ها، دریاها، سواحل و ... می شود.

کتابنامه

الف) فارسی

- ۱) آریان پور کاشانی، عباس و آریان پورکاشانی، منوچهر (۱۳۶۶). فرهنگ انگلیسی به فارسی، جلد اول، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دهم.
- ۲) بنان، غلامعلی (۱۳۵۱). محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، تهران، انجمن ملی منابع طبیعی و محیط انسانی، جلد ۱.
- ۳) بکاریا، سزار (۱۳۷۷). رساله جرایم و مجازات ها، ترجمه محمدعلی اردبیلی، تهران، انتشارات میزان، چاپ سوم
- ۴) پور بافرانی، حسن و مرضیه همتی (۱۳۹۵). نقد سیاست کیفری ایران در قبال جرائم زیست محیطی، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال ۲۳، شماره ۸۷.
- ۵) تقی زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴). حقوق محیط زیست در ایران، تهران، انتشارات سمت.
- ۶) خالقی، ابوالفتح و رشنوادی، حجت الله (۱۳۹۲). سیاست تفنینی کیفری ایران در صیانت از منابع آب با عنایت به اسناد بین المللی، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، شماره ۳.
- ۷) رهامی، روح الله (۱۳۹۳). امنیت انسانی و دولت، تهران، انتشارات میزان، چاپ اول.
- ۸) رضانی قوام آبادی، محمد حسین (۱۳۸۸). حمایت کیفری از گونه های جانوری، علوم محیطی، سال هفتم، شماره ۲.
- ۹) زکوی، مهدی (۱۳۹۶). دادرسی های اختصاصی کیفری، تهران، انتشارات مجد، چاپ اول.
- ۱۰) شیکتون، دینا و الکساندر کیس (۱۳۸۹). کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، ترجمه محسن عبدالهی، تهران، انتشارات خرسندی، چاپ اول.
- ۱۱) صانعی، پرویز (۱۳۷۱). حقوق جزای عمومی، تهران، انتشارات گنج دانش، جلد اول.
- ۱۲) فرشچی، پروین، دبیری، فرهاد (۱۳۸۶). بررسی ابعاد آلودگی های نفتی در منطقه خلیج فارس و دریای عمان، علوم تکنولوژی محیط زیست، دوره نهم، شماره ۴.
- ۱۳) قاسمی، ناصر (۱۳۹۱). حقوقی کیفری محیط زیست، تهران، انتشارات خرسندی، چاپ اول.
- ۱۴) کولایی، الهه و گودرزی، مهناز (۱۳۸۸). تهدید های زیست محیطی دریای مازندران و نقش کنوانسیون تهران در مقابله با آن، علوم محیطی، سال هفتم، شماره ۱.

- (۱۵) کوشکی ، غلامحسین (۱۳۸۸) . « چالش های نظام کیفری ایران در حوزه جرائم زیست محیطی » فصلنامه اطلاع رسانی حقوقی ، شماره های ۱۷ و ۱۸ .
- (۱۶) کیس ، الکساندر ، پیترسند و وینفراید لانک (۱۳۹۲) . حقوق محیط زیست ، ترجمه محمد حسین حبیبی ، جلد یک ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ چهارم .
- (۱۷) لازرژ ، کرسستین (۱۳۷۵) . سیاست جنایی ، ترجمه علی حسین نجفی ابرند آبادی ، انتشارات یلدا ، چاپ اول .
- (۱۸) مولائی، یوسف (۱۳۸۶). نسل سوم حقوق بشر و حق بر محیط زیست سالم، فصلنامه حقوق، دوره ۳۷، شماره ۴.
- (۱۹) موسی زاده، رضا (۱۳۸۳). بایسته های حقوق بین الملل عمومی، انتشارات میزان، چاپ دوم.
- (۲۰) مشهدی، علی (۱۳۹۲). حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی - فرانسوی) ، تهران ، انتشارات میزان.
- (۲۱) میلر ، جی ، تی (۱۳۷۷) . زیستن در محیط زیست ، مجید مخدوم ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ پنجم .
- (۲۲) میر عظیم ، قوام (۱۳۷۷) . حمایت کیفری از محیط زیست ، تهران ، سازمان حفاظت از محیط زیست، چاپ اول.
- (۲۳) نجفی ابرند آبادی ، علی حسین (۷۴-۱۳۷۳) . تقریرات جرم شناسی (نظریه های جرم شناسی) به کوشش فاطمه قناد ، دوره کارشناسی ارشد ، دانشگاه شهید بهشتی .
- (۲۴) ورینه ، ژاک (۱۳۷۳) . ترجمه پریسا صمدی ، تهران ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، چاپ اول

ب) لاتین

- 25) Armstron . B.E.Hutchinson, junin and tflwtcher (2004). Lung cancer risk after exposure to polycyclic aromatic hydrocarbons : Review and meta – Analysis Environ Heath prespectives , 112.
- 26) Cambridge , international Dictionary of English , second publish, Cambridge university press, 1997.
- 27) canby, T(1991). The Persian golf after The storm. National geographic.180. Caspian sea environ Heath prespectives , 112 .

- 28) Levin , marc A. and vikrant P. Reddy (2012) . Engulfed by Environmental crimes : Over criminalization on the Gulf Coast, Report of texas Public Policy Foundation.
- 29) <http://www.Britannica.com> .
- 30) <http://www.Green/earbook> . Oragre/ mar- env/ Kuwait.
- 31) 45. <http://www.unep.org/mater/yeseas/>.